

عبدالحسین تیمورتاش و روابط خارجی ایران بر اساس اسناد

نو یافته*

حسین آبادیان¹

چکیده

این مقاله با اتکاء به برگه‌هایی از اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی در اوایل دوره سلطنت رضاشاه، اسناد آرشیو ملی بریتانیا در لندن و اسنادی از آرشیو ملی امریکا در مرلیند، موضوع گسترش موازنه تجاری و سیاسی ایران با شوروی را به بحث می‌گذارد و نقش عبدالحسین تیمورتاش، وزیر دربار رضاشاه را در این زمینه بررسی می‌کند. این اسناد علل و عواملی را که بعدها باعث فروگرفتن تیمورتاش شد، در روندی تاریخی به بحث می‌گذارند و روایتی جدید از این موضوع عرضه می‌کنند. مسأله اصلی مقاله حاضر به نقش تیمورتاش در برقراری توازن در مناسبات خارجی با قدرت‌هایی مانند انگلیس، شوروی و آلمان اختصاص دارد، اما مخالفان داخلی و خارجی او را هم معرفی می‌کند و تأثیر این مخالفت‌ها را بر سرنوشت آتی وی به اختصار شرح می‌دهد.

واژگان کلیدی: تیمورتاش، جمهوری وایمار، هارولد نیکولسون، چچرین، روابط خارجی.

Abdol-Hossein Teimurtash and Iran's Foreign Relations, in the Light of the Newfound Records

Hossein Abadian²

Abstract

This article discusses the political and commercial relations between Iran and Soviet Union and the role Abdol-Hossein Teimurtash - the Minister in the Court of Reza Shah- did play in them. For that purpose, the article consults many pages of the records of Special Royal Office of Reza Shah, US National Archive in Maryland and British Records of National Archive. These records discuss, in a historical process, the reasons behind the overthrow of Teimurtash in later years and present a new narration of the issue. The article's main focus is on the role of Teimurtash in establishing a political balance between Iran's foreign relations with UK, USSR and Germany. It also introduces those who opposed to him both inside Iran and describes the effect of these oppositions in his fate.

Keywords: Teimurtash, Waimar Republic, Harold Nicolson, Chechrin, Foreign Relations.

¹ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) * تاریخ دریافت: 1389/2/14 تاریخ پذیرش: 1389/11/9

² Associate Professor of History, department of history, Imam Khomeini Int'l University, hoabadian@yahoo.com

مقدمه

عبدالحسین تیمورتاش، ملقب و مشهور به معززالملک و سردار معظم خراسانی، یکی از مهم‌ترین بازیگران سیاسی ایران از دورهٔ مشروطه تا سال 1311 شمسی است. او تحصیل کردهٔ یکی از آکادمی‌های نظامی روسیه بود و به زبان روسی و فرانسه تسلط داشت. در زمان مشروطه به لحاظ مسلکی به جناح میانه‌رو مشروطه‌خواهان موسوم به 'حزب اعتدالی' تعلق داشت. حزب رقیب این تشکیلات 'حزب دمکرات' بود و رقابت‌های آشکار و نهان این دو حزب در صحنهٔ تحولات ایران عصر مشروطه و پس از آن، منجر به شکل‌گیری حوادث گوناگونی شد که در منابع و پژوهش‌های تاریخی انعکاس یافته‌است. از دورهٔ شکل‌گیری احزاب سیاسی در دومین دورهٔ قانون‌گذاری مجلس شورای ملی (1327 - 1329 ق)، گروهی از سیاستمداران به برقراری نوعی توازن سیاسی بین دو رقیب دیرین خارجی یعنی روسیه و انگلیس و در آستانهٔ بروز جنگ جهانی اول به اعلان بی‌طرفی کشور معتقد بودند. پس از جنگ، بقایای احزاب اعتدالی و دمکرات به اشکال گوناگون به فعالیت خود ادامه دادند؛ از آن میان تیمورتاش چندی به دنبال کودتای سوم اسفند به دستور سیدضیاء بازداشت شد.

فاصلهٔ زمانی تشکیل کابینهٔ نخست احمد قوام‌السلطنه (1300 / 10 / 29 - 1300 / 3 / 14 ش) تا سوم آبان‌ماه 1302 (رئیس‌الوزاری رضاخان میرپنج)، مقارن بود با پنج نوبت تغییر کابینه و شکل‌گیری بحث جمهوری‌خواهی؛ و در چنین شرایطی، تیمورتاش به طیف میانه تعلق داشت، اما از آن پس به جریان‌هایی وارد شد که از رضاخان سردارسپه حمایت می‌کردند؛ و از آن جمله بود جریانی که تغییر سلطنت را محور فعالیت‌های خود قرار می‌داد. در نقطهٔ مقابل تیمورتاش، حسینقلی‌خان نواب قرار داشت که از بقایای حزب دمکرات دورهٔ مشروطه بود و این دو آشکار و نهان با یکدیگر رقابت می‌کردند. یکی از مهم‌ترین عرصه‌های این تکاپوها موضوع سیاست خارجی کشور در اوایل سلطنت رضاشاه بود. تیمورتاش تلاش می‌کرد تا در ایران نوعی توازن سیاسی میان انگلستان، دولت بلشویکی روسیه و دولت آلمان (در زمان جمهوری وایمار)، برقرار شود؛ از آن جمله برقراری روابط حسنه با شوروی در همین راستا بود. همین موضوع باعث شد تا به او اتهام‌هایی زده شود که طبق آنها گویا وی روابطی ویژه با مقامات شوروی داشته‌است. معمولاً در منابع این‌گونه نوشته شده که این اتهامات به بحث نفت در سال‌های 1308 تا 1311 (زمان دستگیری تیمورتاش) مربوط می‌شود، اما مقاله

حاضر بر اساس اسناد بایگانی‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد اتهاماتی از این دست مسبوق به سابقه بوده و دست‌کم به اوایل دوره سلطنت رضاشاه می‌رسد؛ همین اتهامات سال‌ها بعد باعث خارج شدن وزیر دربار مقتدر رضاشاه، از گردونه تحولات شد.³

اولویت سیاست خارجی ایران در سال 1305

پس از تغییر سلطنت از قاجاریه به پهلوی (1304 ش)، یکی از مهم‌ترین اولویت‌های سیاست خارجی رضاشاه مسأله شوروی بود؛ زیرا به لحاظ تاریخی چه روسیه تزاری و چه شوروی سوسیالیستی، در هر حال نمی‌توانستند در معادلات سیاسی ایران نادیده گرفته شوند. علت امر در مناسبات تجاری دو کشور نهفته بود. حتی در سال 1912 میلادی، یعنی هفت سال پیش از انقلاب اکتبر روسیه و شش سال پس از مشروطه، 74.7% از کل مبادلات تجاری ایران با روسیه انجام می‌گرفت.⁴ با این که پس از انقلاب اکتبر سطح مبادلات بازرگانی دو کشور تا اندازه‌ای کاهش یافت، اما حدود دو سال پس از تغییر سلطنت، شوروی یکی از بزرگترین واردکنندگان کالاهای ایران بود، به گونه‌ای که 21% از کل مبادلات تجاری ایران با این کشور صورت می‌گرفت.⁵ حکومت سوسیالیستی شوروی نیز مانند روسیه تزاری به کالاهای زراعی ایران نیازمند بود.

رضاخان در دوره رئیس‌الوزاری، پیش‌نویس طرحی را برای نقل و انتقال متقابل کالا بین دو کشور به امضا رسانید،⁶ اما این طرح توسط مجلس پنجم شورای ملی رد شد؛ زیرا گفته می‌شد طرح به گونه‌ای نیست که بتواند منافع ایران را تأمین کند. با تغییر سلطنت در ایران،

³ نقش تیمورتاش در روابط خارجی ایران و از آن میان با انگلیس در حوضه خلیج فارس و در مواجهه با سیاست‌های شوروی و انگلیس در عرصه روابط خارجی، از سوی پژوهشگران مورد تأمل قرار گرفته است، اما نگارنده در مقاله حاضر بر اساس اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی کوشیده‌است تا تأثیر روابط خارجی را در موقعیت، منصب و فرو افتادن وی از آن موقعیت و منصب، بررسی کند. از جمله پژوهش‌ها در این باره، می‌توان به این دو مورد اشاره کرد: غلامحسین زرگری‌نژاد، «تیمورتاش: قربانی منافع ایران در خلیج فارس»، مجله تاریخ (ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)، شماره 4، اسفند 1384، ص 140-119؛ میکائیل وحیدی راد، «دیپلماسی تیمورتاش در قبال شوروی و انگلستان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی. دانشگاه شهید بهشتی، 1388.

⁴ علی‌اصغر زرگر، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، ترجمه کاوه بیات (تهران: پروین و معین، 1372)، ص 149.

⁵ بر پایه گزارش‌های اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305 که در این مقاله بدان‌ها پرداخته شده است. تهران: آرشیو موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

⁶ نک: حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، ج 3 (تهران: نشر ناشر، 1362)، ص 84-77.

روابط دو کشور نیز تا اندازه‌ای تیره شد؛ در بهمن‌ماه سال 1304 بانک شوروی در ایران از تبدیل روبل⁷ به ریال⁸ خودداری کرد. در همین ماه، بدون هیچ هشدار قبلی کلیه صادرات ایران به استثنای محصول پنبه به شوروی تحریم شد، انگلیسی‌ها علت امر را صرفاً فقدان توازن اقتصادی با کشورهای شرقی و ناچیز دانستن نظام حمل و نقل مناسب در شمال ایران دانستند.⁷ این مناسبات بیش از هر چیز به زیان ایران خاتمه می‌یافت، زیرا در آن زمان راه‌های ارتباطی که می‌توانست محصولات شمال کشور را به نواحی مرکزی و جنوبی ارسال کند، بسیار نامناسب بود، قطع ارتباط تجاری با شوروی می‌توانست ضربات مهلکی بر اقتصاد ایران، به‌ویژه در بخش‌های شمالی، وارد کند. علت در پیش گرفتن این سیاست از سوی شوروی در برابر ایران واضح است؛ به باور شوروی‌ها، با استقرار رضاخان بر اریکه سلطنت، بریتانیا حلقه محاصره علیه اتحاد شوروی را تنگ‌تر می‌کرد و سیاست خصمانه بریتانیا علیه شوروی، از اروپای غربی تا خاورمیانه را دربرمی‌گرفت. همان‌گونه که برای بریتانیا امنیت منافع تجاری و حفظ هندوستان مبرم‌ترین موضوع در ارتباط با رضاخان به شمار می‌رفت، طرف شوروی هم در درجه نخست امنیت مرزهای خود را در برابر تهدیدات بریتانیا خیلی جدی مورد ارزیابی قرار می‌داد. نفوذ بریتانیا در ایران، تهدیدی علیه امنیت شوروی محسوب می‌شد، بنابراین شوروی‌ها تلاش می‌کردند سیاستی را در پیش گیرند تا بر اساس آن اصول عدم دخالت در امور داخلی یکدیگر، عدم تعرض و بی‌طرفی از سوی دو کشور شوروی و ایران، سرلوحه سیاست خارجی قرار گیرد.

مواضع بریتانیا

نتیجه اولویت سیاست خارجی ایران در سال 1305 را می‌توان در ارتباط با سیاست‌های دو کشور شوروی و بریتانیا مورد تأمل قرار داد. از این رو، حکومت رضاشاه در طی سال‌های 1305 و 1306 برای نیل به نوعی توافق مرضی‌الطرفین روابط با شوروی را مورد تجدیدنظر قرار داد. بدیهی است که واسطه این روابط، عبدالحسین تیمورتاش، وزیر مقتدر دربار بود که توانست ابتکار عمل را به دست گیرد و گام‌هایی در راه بهبود روابط و مناسبات دو کشور بردارد، اما تلاش‌های او این توهم را دامن زد که وی به شوروی متمایل است. کار تا جایی

⁷. Report on Economic Condition of Northern Iran, February 25/1926, FO. 371/11485, p. 4-5.

پیش رفت که سر اوستین چمبرلین،⁸ وزیر امور خارجهٔ بریتانیا، از لورین،⁹ وزیرمختار کشور خود در تهران، خواست تا مراتب نگرانی بریتانیا را از اقدامات تیمورتاش به رضاشاه ابراز کند.¹⁰

لورین در ملاقات با شاه صریحاً واگذاری هرگونه امتیاز به شوروی‌ها را که مخالف موقعیت بریتانیا در ایران باشد، مردود شمرد و شاه را از عقد احتمالی چنین قراردادهایی برحذر داشت. سفیر انگلیس هشدار داد اگر امتیازی به شوروی داده شود، بریتانیا وادار خواهد شد به همان وضعیت کشمکش خود با روسیه - که از قرن نوزدهم شکل گرفته بود - رجعت کند؛ این موضوع سیاست عدم مداخلهٔ انگلیس در اوضاع داخلی ایران را عملاً منتفی می‌کرد.¹¹

لورین به طور خاص به امتیاز شیلات اشاره کرد که در چارچوب عهدنامهٔ مودت سال 1921 ملغی شده، اما دوباره در شرف احیا بود. امتیاز شیلات به واقع نفوذ روسیهٔ تزاری را در سواحل جنوبی دریای خزر به ارمغان می‌آورد، موضوعی که به گمان انگلستان موقعیتی مسلط را برای شوروی در امتداد مرزهای شمالی ایران شکل می‌داد؛ لورین از احتمال وقوع این امر ابراز نگرانی کرد.¹²

به رغم چنین مسائلی، رضاشاه اعلام کرد که ناچار است به گونه‌ای با روسیه کنار آید. از این رو، چاره‌ای نبود جز این که دولت ایران از طریق امتیازات، به ویژه امتیاز شیلات، ضمن تداوم روابط سیاسی، امنیت مرزهای شمالی کشور را محفوظ نگاه دارد. این سیاست البته با این که بازگشتی بود به عصر امتیازات دورهٔ ناصری،¹³ اما وزارت امور خارجهٔ بریتانیا تا حدودی به این اظهار نظرها، حسن نظر نشان داد.¹⁴ به واقع رضاشاه نه می‌توانست با شوروی‌ها دربیفتد و نه قادر بود با آنها قطع رابطه کند، پس باید با در پیش‌گرفتن سیاست دفع‌الوقت، در موقعیت مقتضی ابتکار عمل را به دست گیرد. محمدعلی ذکاءالملک فروغی،

⁸. Sir Austin Chamberlaine

⁹. Sir Percy Loraine.

¹⁰. Documents on British Foreign Policy, Vol. I, No. 654, p. 809.

¹¹. گزارشی از موازنهٔ قوا بین روسیه تزاری و انگلستان در این دوره توسط فیروز کاظم‌زاده ارائه شده است. فیروز

کاظم‌زاده، روس و انگلیس در ایران؛ پژوهشی در باره امپریالیسم، ترجمهٔ منوچهر امیری (تهران: فرانکلین، 1354).

¹². Lorain to Chamberlain, February 2/1926, FO. 371/11481.

¹³. در این مورد، نک: ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران (تهران: اقبال، 1332).

¹⁴. Lorain to Chamberlain, February 2/1926, FO. 371/E707/10/34.

رئیس‌الوزرای وقت هم در ملاقات با لورین از این که دولت ایران به حمایت بریتانیا پشتگرم است، سخن گفت و اشاره کرد که قطعاً در قبال فشار شوروی سرسختانه مقاومت خواهد کرد، اما به شکلی آرام و انفعالی؛ همچنین توضیح داد که دولتش دست به اقدامی نخواهد زد تا بر وخامت اوضاع افزوده شود.¹⁵

در اردیبهشت‌ماه 1305 دولت شوروی با سفیر ایران در مسکو وارد مذاکره شد و اعلام آمادگی کرد تا با ایران برای انعقاد معاهده‌ای وارد مذاکره شود.¹⁶ رضاشاه پیش از این که به این تقاضا پاسخی دهد، با لورین ملاقات کرد و در این ملاقات توضیح داد که سیاست خارجی او بر اصل رهایی از تهدید همسایه شمالی و توانمندی در مقابل هرگونه فشاری از سوی شوروی استوار است. نکته مهم‌تر این که رضاشاه گفت با جلب حس همدردی بریتانیا نسبت به خود، می‌خواهد در صورت وقوع خطری ناگهانی از سوی شمال، روی حمایت بریتانیا حساب باز کند. بالاتر این که وی وقوع کودتای 1299 را برای رهایی کشور از چنگ روس‌ها دانست و گفت: در این که روسیه بلشویکی شده‌است اهمیتی وجود ندارد، زیرا غیرممکن است ایران بلشویکی شود، اما ایران از جانب روسیه همیشه مورد تهدید خواهد بود. رضاشاه همچنین به لورین گفت گرچه خواستار گسترش روابط نزدیک‌تر و بیشتر با انگلستان است، اما این موضوع باید با رعایت نهایت احتیاط همراه باشد. طبق برخی اسناد بریتانیا او به صراحت گفت در هر حال به خاطر پیروی از انگلستان مورد سرزنش است و اگر نتواند رابطه با بریتانیا را متعادل کند، بیشتر ملامت خواهد شد.¹⁷

چمبرلین از این اظهارات ابراز خوشنودی کرد، به شاه اطمینان داده شد که می‌تواند بر دوستی بریتانیا و همکاری نمایندگان این کشور در ایران تکیه کند. این یادداشت برای سر هارولد نیکولسون¹⁸ کاردار سفارت بریتانیا در تهران ارسال شد، زیرا اندکی پیش از این تاریخ، سر پرسی لورین به دلیل خاتمه مأموریت به لندن بازگشته بود.¹⁹ با این همه، مالت²⁰ مسئول

¹⁵. Lorain to Chamberlain, February 6/1926, FO. 371/E1440/10/34.

¹⁶. Lorain to Chamberlain, Telegraph No. 182, May 14/1926, FO. 371/E3006/644/34.

¹⁷. Minute by Lorain, July 1/1926, FO. 371/E 4324/92/34.

¹⁸. Sir Harold Nicolson.

¹⁹. Chamberlain to Nicolson, July 28/1926, FO. 371/E5272/92/34.

²⁰. Victor Mallet.

میز ایران در وزارت خارجه انگلستان نوشت: هیچ ایرانی نیست که به صداقت بریتانیا باور داشته باشد.²¹

تیمورتاش و مسئله روابط با شوروی

در تیرماه سال 1305 رضاشاه برای ایجاد توازن و جلب اعتماد روس‌ها، کابینه‌ای جدید تشکیل داد، ریاست‌وزرائی این کابینه با حسن خان مستوفی‌الممالک بود. اندکی بعد در اوایل مردادماه، تیمورتاش وزیر دربار به منظور حل و فصل مسائل بین دو کشور ایران و شوروی طی یک مأموریت خصوصی که از انظار مخفی نگه داشته شد، به مسکو اعزام گردید. اما حسن مشار مشهور به مشارالملک به سرعت خبر این سفر را به نیکولسون داد مبنی بر اینکه رضاشاه به تیمورتاش فرامینی داده‌است که حتی کابینه از مضمون آن اطلاع ندارد، لیکن سفرای شوروی و ترکیه در جریان این سفر قرار گرفته‌اند. مشارالملک با اشاره به شورش لهماک‌خان²² در خراسان که شایع بود مورد حمایت شوروی است، اظهار داشت بحران امنیتی خراسان ضرورت نیل به تفاهماتی ضروری با دولت بلشویکی را مضاعف ساخته‌است.²³ نیکولسون که البته با تیمورتاش میانه‌ای نداشت، تلاش کرد در گزارش این اظهارات به وزارت امور خارجه دولت متبوع خود، مأموریت وزیر دربار را امری توطئه‌آمیز تلقی کند.²⁴

نیکولسون بعداً هم این سوءظن را دامن زد که مذاکرات تیمورتاش با روسیه و ترکیه، مقدمه‌ای است بر انعقاد یک پیمان سه‌جانبه بین سه کشور. او گزارش داد وزارت امور خارجه باید به دولت ایران تذکر دهد اگر معاهده‌ای علنی یا سری منعقد سازد که به قول آنها استقلال ایران را مورد مخاطره قرار دهد، دولت بریتانیا در مورد سیاست خویش در ارتباط با ایران تجدید نظر خواهد کرد.²⁵ لسنلات اولیفانت²⁶ دبیر بخش شرقی وزارت امور خارجه

²¹. Minute by Malet, August 23/1926, FO. 371/E5272/92/34.

²². لهماک‌خان افسر قشون بود، شورش او در نواحی سرخس روی داد و به سرعت توانست تا نزدیکی‌های مشهد پیشروی کند. جان محمدخان علایی فرمانده قشون خراسان از مقابله با او فروماند و در نتیجه رضاشاه شخصاً برای سرکوب شورش به خراسان رفت، بعد از این ماجرا او علایی را خلع درجه کرد و از مقام فرماندهی قشون خراسان عزل کرد.

²³. Nicolson to Chamberlain, July 28/1926, FO. 371/E4500/644/34.

²⁴. Ibid.

²⁵. Ibid.

²⁶. Laneslat Oliphant.

انگلیس هم نوشت حسن مستوفی، رئیس‌الوزاری جدید، شخصیتی است ضعیف، اما در مقابل، وزیر دربار مردی است ناآرام با ماهیتی متمرّد، بنابراین تمام این مذاکرات تا حدی نگران‌کننده است.²⁷ در این بین نشریه هفتگی خاور نزدیک و هندوستان،²⁸ دیدار تیمورتاش از مسکو را امری مرموز تلقی کرد که هدف آن نزدیکی بیشتر روابط ایران و شوروی است.²⁹ چمبرلین با این که نفس مذاکره با شوروی را چندان تهدیدی علیه منافع بریتانیا ارزیابی نکرد، لیکن به مأموران دیپلماتیک خود در مسکو و آنکارا تذکر داد تا نسبت به ماهیت مسافرت تیمورتاش هشیار باشند و نتایج مطالعات خود را به وزارت خارجه ارسال کنند.³⁰ رضاشاه به انگلیسی‌ها توضیح داد مأموریت تیمورتاش نباید باعث نگرانی آنها شود، زیرا او برای حل و فصل مسائل تجاری به مسکو رفته‌است، ضمن این که قرار است از نمایندگی‌های ایران در برلین، پاریس و لندن هم بازدید کند. سرانجام هم مأموریت تیمورتاش با فشار انگلیسی‌ها تغییر یافت و اهداف مأموریت وی به گونه‌ای خلاصه شد که رضایت بریتانیا جلب شود.³¹ نتیجه این مذاکرات برای موقعیت تیمورتاش فوری و البته خطرناک بود.

بحران‌های داخلی و مأموریت تیمورتاش

از تابستان سال 1305 یعنی درست همزمان با مسافرت تیمورتاش، در تهران اخباری درباره بحران کابینه به گوش می‌رسید، این اخبار به گونه‌ای به وزیر مقتدر دربار که اینک در مأموریت مسکو به سر می‌برد، رسانیده شد. تیمورتاش از فرج‌الله بهرامی، رئیس دفتر مخصوص رضاشاه، خواست تا از آن بحران، او را خبر داده و از نقش حسن مشار در این میانه سخن بگوید. متن تلگراف تیمورتاش به بهرامی بدین شرح بود: «به خاکپای همایون شاهنشاهی ارواحنا فدا، خبر بحران کابینه مخصوصاً که مذاکره ریاست‌وزراء [و] مشارالملک در اینجا سوء تأثیر بزرگ کرده؛ مؤثر در جریان مذاکرات، رفع بحران مفید، راپورتاً به عرض

²⁷. Note by Oliphant, August 3/1926, FO. 371/E4520/544/34.

²⁸. *Near East and India*.

²⁹. *The Near East and India*, September 2/1926, p. 239.

³⁰. Chamberlain to the British ambassadors to Moscow and Istanbul, August 3/1926, FO. 371/E4520/644/34.

³¹. Nicolson to Chamberlain, August 14/1926, FO. 371/11494.

خاکپای مبارک همایونی معروض.»³² به دستور رضاشاه پاسخ زیر خطاب به تیمورتاش ارسال شد: «حضرت تیمورتاش وزیر دربار پهلوی، تلگراف حضرتعالی به شرف عرض خاکپای همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه رسید، می‌فرمایند معلوم می‌شود شما هم در تحت تأثیر محیط مسکو واقع شده‌اید، حسن مشار کیست؟ بی‌جهت خود را به این جعلیات مشغول نکنید.»³³

پاسخ شاه به وزیر دربار، درست مقارن بود با دهان به دهان گشتن خبری دیگر در تهران. در اواخر شهریورماه سال 1305 شایع شد توطئه‌ای کشف شده‌است که قرار بوده ضمن آن رضاشاه را ترور کنند. مهم‌ترین افراد دستگیرشده برخی افسران هنگ پهلوی قشون (هنگی که پرسنل آن وفادارترین نیروها به رضاشاه و محافظان شخصی او تلقی می‌شدند) بودند و از آن میان، سرهنگ محمود پولادین از مهم‌ترین این افسران بود که مردی تحصیل‌کرده از قوای ژاندارمری و فرمانده هنگ پهلوی به شمار می‌رفت. اندکی بعد همراه با پولادین و عده‌ای دیگر از افسران قشون، میرزا محمدرضا تجدد مشهور به شیخ‌العراقین هم بازداشت شد. شیخ‌العراقین مدیر روزنامه تجدد و از نمایندگان مجلس پنجم شورای ملی بود که نقشی مؤثر در برکشیدن رضاخان به تخت سلطنت داشت. در این بین سلیمان حئییم نماینده سابق کلیمیان در مجلس پنجم هم در مظان اتهام قرار گرفت. برخی مقامات دیپلماتیک سفارت آمریکا در تهران گزارش دادند که نیکولسون کاردار انگلیس در تهران از آنها خواسته‌است برای جلوگیری از دستگیری سلیمان حئییم که متهم به مشارکت در توطئه بود، به او کمک کنند. کاردار آمریکا بیان کرده بود که حئییم در نزد جامعه یهودیان ایران خوشنام نیست، زیرا «جاسوس بریتانیا» شناخته می‌شود و حتی در دوره جنگ جهانی اول در اینتلجنس سرویس هم خدماتی ارائه داده بود.³⁴ به نظر کاردار آمریکا یکی از موضوعات مهم این است که در زمان قتل ایمبری، کنسول‌یار سفارت آنها در تهران، سرهنگ پولادین و یکی دیگر از متهمان به نام سرگرد روح‌الله‌خان که مأمور ویژه حمل جنازه ایمبری به آمریکا بود، کمک‌های

³². اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، تیمورتاش به فرج‌الله بهرامی، از مسکو، مورخه 23 اوت 1926 مطابق

با اول شهریورماه 1305، پوشه 2، سند 45.

³³. همان، سال 1305، فرج‌الله بهرامی به تیمورتاش، مسکو، مورخه نهم شهریورماه 1305، کارتن 2، سند 123.

³⁴. US National Archive, Dispatch by Philip and Enclosures, No. 186, October 5/1926, 891.001P15/43.

فراوانی به این سفارت کرده بودند. وزارت خارجه آمریکا از کاردار خود خواست تلاش‌هایی برای حمایت از حثیم صورت دهد، زیرا در قضیه کودتای ادعایی، آمریکا دخالتی نداشته³⁵ و بنابراین حمایت از او اشکالی تولید نمی‌کرد. در این بین دادگاه نظامی برای پولادین و دیگر متهمان تقاضای حبس کرد که خود نشانی بود از این که شایعه کودتا بی‌مبناست، اما شاه از این رأی ناراضی بود؛ بنابراین دستور داد حکم را مورد تجدیدنظر قرار دهند. دادگاه نظامی که دریافت شده بود منظور شاه چیست، پولادین را به اعدام محکوم کرد و برای دیگران تقاضای مجازات حبس نمود. پولادین در 25 اسفند 1305 اعدام شد، سرتیپ حبیب‌الله‌خان شیبانی فرمانده ستاد ارتش که حاضر نشده بود این حکم را تأیید کند، به دستور رضاشاه از منصب خود استعفا داد. سلیمان حثیم هم زندانی شد، اما بالاخره در بیست و سوم آذرماه سال 1310 تیرباران شد.

همزمان با کشف شبکه ادعایی کودتای سرهنگ پولادین، شایعاتی در محافل سیاسی تهران سر زبان‌ها بود مبنی بر این که تیمورتاش از مسکو به ایران بازخواهد گشت تا با وثوق‌الدوله و نصرت‌الدوله فیروز، که به شدت علیه حسن مستوفی فعالیت می‌کرد، کابینه‌ای تشکیل دهد و به احتمال ریاست آن را خود بر عهده بگیرد.³⁶ در دی‌ماه آن سال شایعه ائتلاف سه‌گانه مزبور قوت یافت و حتی حسین علاء، رئیس انجمن دوستی ایران و آمریکا، هم در ملاقات با کاردار سفارت آمریکا آن را تأیید کرد.³⁷

ماهیت مأموریت تیمورتاش

مأموریت تیمورتاش در روسیه از تابستان سال 1305 آغاز شد، در طی چند ماهی که وزیر دربار خارج از کشور به سر می‌برد، دسیسه‌ای علیه وی جریان داشت و برخی از مخالفانش به رضاشاه گزارش می‌کردند که او در توطئه علیه شاه دخالت دارد. ناکامی وزیر دربار در مأموریت دیپلماتیک خویش بر سوءتفاهم‌ها می‌افزود؛ یکی از مهم‌ترین مأموریت‌های وی تلاش برای خرید اسلحه از شوروی بود. اگرچه او در گزارش‌های رمز خود اطلاع می‌داد که در موضوع اسلحه «به عشق‌آباد دستورالعمل داده شد، برای تحویل حاضر کنند، موقع تحویل

³⁵. US National Archive, Letter to Philip by Shaw, November 16/1926, F.W.891.001P15/43.

³⁶. Ibid, Dispatch by Philip, No. 222, December 2/1926, 891.00/1397.

³⁷. Ibid, Dispatch by Philip, No. 242, January 11/1927, 891.00/1404.

را اطلاع خواهند داد،³⁸ اما مکاتبات موجود نشان می‌دهد هیچ گونه توافقی در این زمینه صورت نگرفته بود. در حقیقت 'ارکان حرب کل قشون' متعاقب این نامه‌نگاری‌ها تقاضا می‌کرد نتیجه اقدامات در زمینه خرید جنگ‌افزار را به مقامات مربوطه اطلاع دهند.³⁹ اواخر شهریورماه آن سال، رضاشاه دستور داد تیمورتاش پنج هزار قبضه تفنگ پنج‌تیر، صد قبضه مسلسل، پنج میلیون فشنگ پنج‌تیر و شش فروند طیاره از دولت شوروی خریداری کند و برای طیاره‌ها هم سه خلبان و سه مکانیک روسی به استخدام درآورد:

لذا حسب‌الامر ملوکانه مقتضی است برای ابتیاع طیارات و اسلحه و مهمات فوق، اقدامات سریعه مبذول فرمایید و چون به وجود طیارات احتیاج فوری است، متمنی است در خرید طیارات و استخدام سه پیلت⁴⁰ و سه مکانسین فوق‌الذکر فوراً اقدام فرموده که هر چه زودتر خریداری و استخدام آنها صورت گیرد. در خاتمه تذکاراً عرض می‌نماید که سابقاً صورت قیمت اسلحه و مهمات از طرف آتاشه نظامی شوروی داده شده بود، چون خیلی گران به نظر می‌آمد نوعی [اقدام] فرمایید که نسبت به قیمت سابقه تخفیف کلی گرفته شود و ضمناً قیمت آنها هم به اقساط تأدیه گردد.⁴¹

تیمورتاش با مقامات شوروی وارد مذاکره شد، اما آنها به هر دلیلی حاضر نشدند طیاره جنگی در اختیار دولت رضاشاه قرار دهند. وزیر دربار مراتب را به شاه اطلاع داد، وی از رئیس ارکان حرب کل قشون خواست این اطلاعات را به اطلاع شاه برسانند:

نخست این که شوروی‌ها فعلاً طیاره‌ای در اختیار ندارند، شاید بتوان یکی دو فروند از آنها گرفت، لیکن لازم است قبلاً سیستم طیاره‌های درخواستی مشخص گردد که فی‌المثل آیا بمب‌افکن می‌خواهند یا هواپیمای اکتشافی و یا نوعی دیگر. تیمورتاش نوشت: «بمب‌انداز هیچ ممکن نیست بدهند.» دوم این که شوروی‌ها ابراز تمایل کرده‌اند اگر طیاره‌ای از سوی ایران درخواست شود و فعلاً موجود نباشد، آن را در پنج تا شش ماه تولید کنند. تیمورتاش پرسید آیا خلبان‌ها و مکانیک‌های هواپیما لزوماً باید به استخدام دولت ایران درآیند یا با خرید طیاره موقتاً به آنها احتیاج وجود دارد و بعد از مدتی باید به شوروی بازگردند؟

³⁸ اسناد ارکان حرب کل قشون، سال 1305، تیمورتاش به رئیس ارکان حرب کل قشون، مورخه 18 شهریورماه 1305

(تهران: آرشیو موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی).

³⁹ همان، سال 1305، ارکان حرب کل قشون به تیمورتاش، مورخه 24 شهریورماه 1305، پوشه 2، سند 351.

⁴⁰ خلبان.

⁴¹ همان، سال 1305، رئیس ارکان حرب کل قشون به تیمورتاش، مورخه 24 شهریورماه 1305، پوشه 2، سند 350.

وزیر دربار بدون اطلاع از این که اخبار مایوس‌کننده‌اش تا چه اندازه به فضای مخالف وی در ایران دامن می‌زند، گزارش داد در روسیه مسلسل مورد نیاز ارتش ایران وجود ندارد، فقط مقداری از غنایم جنگی باقی مانده‌است که جمع‌آوری آنها یکی دو ماه زمان لازم دارد. طبق همین گزارش مسلسل ماکسیم در شوروی موجود بود، دیگر این که تیمورتاش قیمت اسلحه‌های سبک را هم به ارکان حرب کل قشون اطلاع داد؛ اما در نهایت پرسید: «آیا از اروپا نمی‌شود [اسلحه] خرید؟»⁴² این بدان معنی است که امکان خرید هیچ سلاحی از شوروی وجود نداشت.

رضاشاه نیز در پاسخ دستور داد: «اکنون که تهیه طیاره در روسیه ممکن نیست، به طوری که سابقاً هم تذکر داده شد، فعلاً برای خرید یک میلیون فشنگ مطابق شرحی که در سابق تذکر داده شده، با قیمت مناسب مذاکره و نتیجه را اعلام فرمایید.»⁴³

مأموریت آنکارا

مأموریت تیمورتاش در خرید طیاره از شوروی ناکام ماند، اما گزارش بعدی وی نشان می‌داد که او در عرصه‌ای دیگر هم نه تنها موفق نبود، بلکه پیشنهادهایی ارائه کرد که با سیاست بلندمدت بریتانیا در ایران مغایرت داشت. تیمورتاش در گزارش مفصلی از سفر به آنکارا سخن گفته‌است که ترک‌ها نیز از او «فوق‌العاده خوب پذیرایی» کردند. این گزارش نشان می‌دهد که ترک‌ها با ایران «یعنی با اعلیحضرت همایون شاهنشاه ارواحنا فدا» حاضر به همکاری بودند. با این همه، «دولت ترک با دعوت دولت ایران برای کنگره ممالک اسلامی موافقت نخواهد کرد.»

تیمورتاش همچنین در گزارش خود نوشت، هم ترکیه و هم روسیه با حکومت جدیدالتأسیس ابن‌سعود در حجاز موافقت دارند، افغانستان هم با این حکومت موافق گردیده‌است و این دولت‌ها «خیلی مایل ارتباط مشارالیه [ابن‌سعود] با ایران هستند.» گزارش شد اگر این دولت‌ها از حسن موافقت ایران مطلع شوند، می‌توان با پسر ابن‌سعود که به آنکارا می‌آید ملاقات کرد و مذاکرات آغاز شود. معلوم بود برقراری ارتباط گسترده ایران با حکومت

⁴². اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، مورخه 22 سپتامبر 1926 مطابق با 31 شهریورماه 1305، پوشه 2، اسناد 338 - 337.

⁴³. همان، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 6 مهرماه 1305، پوشه 2، سند 339.

عربستان دشوار بود؛ یک سال قبل، وهابیان به اماکن مقدس شیعیان حمله و آنها را تخریب کرده بودند، امری که حتی در مجلس ایران بازتابی گسترده یافت و با اعتراض‌های فراوان مواجه شد، بنابراین نه تنها گزارش تیمورتاش چندان مهم تلقی نشد، بلکه مغایر مصالح کشور ارزیابی گردید.

در آبان‌ماه سال 1305 بین تیمورتاش و سفیر انگلیس در آنکارا ملاقاتی صورت گرفت. او خطاب به سفیر گفت: هدف از مأموریتش حل مسائل معوقه بین ایران و کشورهای همسایه است، اگر این کار صورت گیرد دولت ایران خواهد توانست مساعی خود را در راه ازدیاد ثروت کشور مبذول دارد. تیمورتاش سفیر انگلیس را به این نکته توجه داد که ایران به شکلی دردناک گرفتار فقر و بدبختی است و سپس توضیح داد کشورش با روسیه، ترکیه، افغانستان، عراق و نیز بریتانیا مسائلی دارد که هنوز حل نشده باقی مانده‌اند، این مسائل باید حل می‌شد و هیچ نقشه خاصی از مسافرت او در میان نیست.⁴⁴ هوئر⁴⁵ سفیر بریتانیا در آنکارا نیز گزارش داد اگر تیمورتاش به دنبال عقد پیمانی با همسایگانش در مشارکت با روسیه باشد؛ چیزی که در نشریات انگلیس از آن به 'معاهده آسیایی' یاد می‌شد، آنگاه باید گفت وزیر دربار قطعاً شغلش را از دست خواهد داد. با این وصف او نوشت هیچ قرینه‌ای در دست نیست تا نشان دهد تیمورتاش به دنبال عقد معاهده‌ای با همسایگان، یعنی ترکیه و افغانستان برای مشارکت با شوروی باشد.⁴⁶ از آن سو رضاشاه با سفیر جدید انگلیس در تهران یعنی سر رابرت کلایو⁴⁷ ملاقات کرد و به او اطمینان داد بیش از هر زمان دیگری مصمم است تا روابط نزدیک‌تری با بریتانیا برقرار سازد، زیرا این ارتباط برای ایران حیاتی است.⁴⁸

تیمورتاش خلاصه‌ای از گفتگوهایش را برای دفتر مخصوص رضاشاه ارسال کرد. در گزارش او آمده است که وزیر امور خارجه ایران به چیچرین،⁴⁹ کمیسر امور خارجی

⁴⁴. British Records, Hoare to Chamberlain, November 26/1926, FO. 371/E6324/644/34, telegram of November 19, No. 149.

⁴⁵. Hoare

⁴⁶. Ibid.

⁴⁷. Sir Robert Clive.

⁴⁸. British Records, Clive to Chamberlain, November 17/1926, FO. 371/E6825/92/34.

⁴⁹. Chechrin.

شوروی، گفته‌است طبق توافق‌های وزیر دربار با مقامات شوروی، مقرر شده تا در هیئت مدیره شیلات چهار عضو ایرانی و سه عضو روس حضور داشته باشند، «در صورتی که هیچوقت همچو مذاکره [ای] نبوده‌است.» توضیحات تیمورتاش نشان می‌داد اولاً وی از شایعه تفاهماتش با شوروی‌ها و انعکاس آن در محافل سیاسی ایران نگران است و ثانیاً مذاکرات با روس‌ها چندان امیدوارکننده نبوده‌است. بالاتر این که شوروی‌ها تهدید کرده بودند روابط تجاری خود را با ایران محدود خواهند ساخت و از قول آنها ادامه داد: «سرحدات خودمان را خواهیم بست و [در این صورت] از تجدید روابط تیره، دشمنان مشترک استفاده خواهند کرد.» معلوم است منظور از دشمنان (دشمن) مشترک، انگلیس بود. وزیر دربار در ادامه گزارش خود نوشت: «عقیده بنده این است که وضعیت ایران فقط و فقط به واسطه اعلیحضرت همایونی ارواحنا فداه خیلی خوب است، از این موقع باید با عجله استفاده کرد» و روابط با روسیه را بهبود بخشید؛ زیرا «اراده روس‌ها همیشه در سیاست شرق عامل مؤثر و با ترکیه در اجرای سیاست مشترک حقیقی» مشغولند. دیگر این که «به واسطه ارتباط کامل روسیه با ترک و افغان و برای دفع ضرر خود روسیه که یگانه عامل خطرناک است و از ایران نگران است، کنار آمدن با روسیه ضرورت دارد، باقی بسته به رأی مطاع اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه است.» وزیر دربار توصیه کرد رضاشاه سفیر کبیر شوروی را احضار و از آنها رفع نگرانی نماید، به ویژه از این حیث که کمیسر امور خارجه روسیه یک هفته دیگر با وزیر امور خارجه ترکیه ملاقات خواهد کرد و رفع کدورت تا آن موقع «خیلی خوب است.» او در پایان نوشت «توقف بنده در ترکیه بعد از [کنفرانس] انقوره⁵⁰ مقتضی نیست، چهارشنبه یا پنجشنبه به برلن خواهیم رفت، از خاکپای مبارک همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه استدعا دارد امر مطاع به تعیین تکلیف بنده در معاودت ایران صادر شود. متمنی است مراتب به عرض خاکپای مبارک برسانید، منتظر جواب عاجل هستم.»⁵¹

مسافرت به برلین و تشدید سوءظن‌ها

⁵⁰. آنکارا.

⁵¹. اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، مورخه 25 آبانماه 1305، پوشه 2، اسناد

تیمورتاش پس از آنکارا روانه برلین شد تا مقدمات پیمان‌های جدیدی را با جمهوری وایمار فراهم سازد. در این سفر او تلاش کرد روابط تجاری مستحکمی با آلمان برقرار کند: یکی از این اقدامات مذاکره با شرکت‌های آلمانی برای احداث خطوط آهن ایران بود که منجر به عقد قراردادهایی شد؛ اقدام دیگر مذاکره با یکی از شرکت‌های خطوط هوایی آلمان به نام یونکرس (Junkers) بود که انحصار تأسیسات فرودگاهی، خطوط هوایی و امکانات مسافربری را در ایران به دست می‌آورد. به علاوه مذاکراتی با برخی متخصصان آلمانی صورت گرفت و کارشناسانی از آن کشور استخدام شدند تا بر امور مالی بانک ملی ایران که در شرف تأسیس بود، نظارت کنند. انگلیسی‌ها نمی‌توانستند نسبت به این موضوع بی‌تفاوت باقی بمانند، از جمله بانک شاهنشاهی ایران که متعلق به انگلیسی‌ها بود، نسبت به موضوع حساس شد. از دیگر سو، حسینقلی خان نواب که کینه‌ای دیرینه نسبت به تیمورتاش داشت، فعالیت خویش را علیه او شدت بخشید، در کنار اینها دست اندرکاران سفارت انگلیس هم بیکار نبودند. به گونه‌ای که حتی سقوط وی در آینده با رضایت وزارت خارجه بریتانیا مواجه شد.⁵²

عقد پیمان همکاری با شرکت یونکرس چیز جدیدی نبود، این مذاکرات از تابستان 1304 شروع شده بود. از همان آغاز مذاکرات، دولت انگلیس تلاش می‌کرد تا آلمان نتواند انحصار خطوط هوایی ایران را به دست گیرد، از دیگر سو خود بتواند امتیازی برای پرواز شرکت خطوط هوایی بریتانیا در امتداد سواحل خلیج فارس به دست آورد. چنان‌که بیان شد، گرچه شوروی حاضر نشد طیاره و خلبان در اختیار دولت ایران قرار دهد، اما آلمان حاضر شد دو خلبان و سه هواپیما در اختیار وزارت جنگ ایران قرار دهد. انگلیسی‌ها متعاقب قرارداد آلمان و ایران به نگرانی‌هایی دامن زدند مبنی بر این که قرارداد مزبور باعث تسلط آلمان بر خط هواپیمایی نظامی ایران خواهد شد. این نگرانی وقتی شدت یافت که شرکت یونکرس متعهد شد در صورت بروز هرگونه جنگ یا بحرانی، برای دولت ایران، تسهیلات هوایی فراهم کند، نیز برای آموزشگاه هوایی ایران دو خلبان و دو هواپیما اختصاص دهد.⁵³ انگلستان تلاش کرد به معاهده ورسای توسل جوید که طبق آن آلمانی‌ها را از تأمین تجهیزات نظامی برای یک

⁵² ابوالحسن ابتهاج، خاطرات، به کوشش علیرضا عروزی (تهران: علمی، 1371)، ص 36-35. برای آگاهی بیشتر، زرگر، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، ص 315.

⁵³ زرگر، ص 163.

قدرت ثالث منع می‌نمود. اما این تلاش‌ها به جایی نرسید و تیمورتاش این بار در کار خود نسبتاً موفق بود، صدها برگ سند وزارت جنگ از سال 1304 به بعد گویای این نکته است. کارشکنی و سوءظن بریتانیا مانع از مسافرت تیمورتاش به لندن شد، امری که در برنامه مسافرتی او قرار داشت. به همین دلیل به ناچار به مسکو بازگشت و به رضاشاه نوشت «اگرچه تمام نشدن کارها باعث تأسف است»، اما «از خاکپای مبارک اقدس همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه مستدعی است مرخص بفرمایند مسکو معطل نشده، مراجعت کنم.»⁵⁴ او روز اول آذرماه 1305 از برلین اطلاع داد در حال حرکت به سوی مسکو است و بدون معطلی روانه ایران خواهد شد، سپس درخواست کرد «اگر امری باشد مسکو تلگراف فرمایید.»⁵⁵ روز بعد دفتر مخصوص رضاشاه تلگرافی به مسکو مخابره کرد که در آن آمده بود: «حضرت وزیر دربار پهلوی، حسبالمقرر معطل نشده فوری عزیمت ایران فرمایید، روز حرکت از مسکو را اعلام فرمایید مسبق باشیم.»⁵⁶ تیمورتاش اطلاع داد روز شنبه وارد مسکو شده‌است، نظر به این که کشتی فقط روزهای دوشنبه از باکو به انزلی حرکت می‌کند، روز سه‌شنبه به انزلی که اینک به بندر پهلوی تغییر نام یافته بود، خواهد رسید. همچنین تقاضا کرد یک دستگاه اتوموبیل کامیون در بندر انزلی برای او مهیا گردد.⁵⁷

وزیر دربار وارد مسکو شد و از آنجا به باکو آمد تا با کشتی به انزلی وارد شود. در باکو به ناگاه تلگرافی به دست او رسید به این مضمون: «حضرت وزیر دربار پهلوی، بر حسب امر مطاع مبارک همایونی ارواحنا فداه بالاترید مراجعت به مسکو فرموده و منتظر امر ثانوی باشید.»⁵⁸ مشابه این تلگراف نیز به سفارت ایران در مسکو ارسال شد اما در مسیر باکو و در روستوف به دست وزیر دربار رسید. در این تلگراف به تیمورتاش دستور داده شده بود:

⁵⁴. اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، مورخه 28 آبانماه 1305، پوشه 2، سند 322.

⁵⁵. همان، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، از برلن، مورخه 22 نوامبر 1926 مطابق با یکم آذرماه 1305، پوشه 2، ش. 322.

⁵⁶. همان، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، دوم آذرماه 1305، پوشه 2، سند 321.

⁵⁷. همان، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، از مسکو، مورخه 6 آذرماه 1305، پوشه 2، سند 319.

⁵⁸. اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 8 آذرماه 1305، پوشه 2، سند 318.

«حسب الامر مطاع مبارک همایونی ارواحنا فداه از مسکو حرکت نفرمایید و منتظر امر ثانوی باشید.»⁵⁹ تیمورتاش حدس زد که علت دستور رضاشاه شاید این بوده باشد تا مذاکرات ناتمام با مقامات شوروی برای بهبود روابط خاتمه یابد و آنگاه به کشور مراجعت کند، بر این اساس بود که نوشت:

لازم می‌دانم مراتب ذیل را به عرض خاکپای مبارک همایونی ارواحنا فداه برسانم: اولاً بعد از ورود مسکو با جانشین کمیسر خارجه کاراخان ملاقات حاصل شد، ابتدا می‌گفت دولت شوروی عدم تعقیب مذاکرات را در مسکو علامت قطع مذاکرات می‌داند و به سفیر روسیه دستورالعمل داده شده همینطور به دولت ایران بگوید، جواباً مشکلات را در ندادن جواب عاجل تقویت کردم و قانع کردم که این اظهارات دولت شوروی مقبول نیست، به علاوه مشارالیه می‌گفت که در طهران نباید تصور شود که نبودن چچرین در مسکو باعث تعویق مذاکره با دولت شوروی خواهد شد، نظر دولت تغییر نمی‌کند. بعد از این مذاکرات مخصوصاً در حرکت از مسکو تعجیل کردم، بالنتیجه اظهارات اهمیت ندارد، مسکو قانع است. ثانیاً اگر امر مطاع مبارک در مراجعت بنده به مسکو برای تعقیب مذاکرات و اتمام کارها است، ممکن است از طهران مراجعت کنم ولی برای عرض راپرت‌ها به خاکپای مبارک همایونی ارواحنا فداه و تعیین تکلیف کارها با دولت اجازه می‌خواهم طهران بیایم. بعد از تعیین تکلیف کارها برمی‌گردم والا معطل بودن بنده در مسکو برای پیشرفت کارها و ملاحظات عدیده مضر بوده، آمدن طهران لازم است. تکراراً جسارت می‌کنم که با اوضاع حاضر معطلی بنده در مسکو جز ضرر نتیجه ندارد، بعلاوه جنبه اقتصادی مأموریت بنده با عدم موافقت وزارت مالیه خراب و تا حال هفت هزار تومان از خودم خرج راه کرده‌ام و فعلاً فاقد موجبات مراجعت [به] مسکو هستم، متمنی است مراتب را به عرض خاکپای مبارک همایونی رسانده جواب مرحمت فرمایید تا شنبه که کشتی حرکت می‌کند. [در] بادکوبه منتظر جوابم.⁶⁰

قرائن نشان می‌داد نه تنها گزارش‌های انگلیسی‌ها علیه تیمورتاش مؤثر واقع شده‌است، بلکه روس‌ها هم به دلیل توافقات برلین با او علناً وارد خصومت شده‌اند.

تیمورتاش ظاهراً از تحرکاتی که در تهران علیه او وجود داشت، آگاه بود؛ به ویژه زمانی که دستوری بدین مضمون به وی داده شد: «حضرت وزیر دربار پهلوی، تا وصول دستور

⁵⁹. همان، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 8 آذرماه 1305، پوشه 2، سند 316.

⁶⁰. اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، مورخه 15 آذرماه 1305، پوشه 2،

ثانوی در بادکوبه تشریف داشته باشید.⁶¹ از این روی وی تلگرافی مجدد ارسال کرد «کاملاً خصوصی» خطاب به رئیس دفتر رضاشاه. در این تلگراف از دستور رضاشاه در مورد توقف وی «در بادکوبه تا وصول دستور ثانی» و اصرار او در بازگشت به ایران، یاد شد:

بیشتر شبیه به کم‌رحمتی اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه است که با [وصف] خدمات خود، نمی‌دانم بدبختانه چه چیز باعث آن شده‌است والا با اوضاع غیرمساعده دولت آذربایجان و بی‌حاصل بودن هر نوع مذاکره فعلاً با روس‌ها؛ توقف بنده در بادکوبه جز تولید توهین و مشقت نتیجه ندارد... الحمدلله ایران وسیع است و اگر ورود بنده به طهران مقتضی نیست، ممکن است در قزوین یا رشت منتظر دستور باشم، اطلاع دارید که خانواده بنده ناخوش و منتظر است، در عالم دوستی استدعا می‌کنم اجازه حرکت بنده را به ایران، یا دستور ثانی را که اشاره فرموده‌اید با حقیقت مطلب زود تلگراف بفرمایید.⁶²

شواهد نشان می‌داد تیمورتاش در ارسال تلگراف مزبور عجله کرده‌است، زیرا رئیس دفتر مخصوص به او نوشت «حضرت وزیر دربار، حسب‌المقرر با اولین کشتی عزیمت طهران فرمایید.»⁶³ همان روز تیمورتاش تلگرافی دیگر ارسال کرد که در آن قید شده بود تلگراف قبلی پیش از رؤیت دستور رضاشاه ارسال شده است، بنابراین به زودی به سمت تهران حرکت خواهد کرد.⁶⁴ نکته مهم در کلیه تلگراف‌های رمز تیمورتاش این است که اولاً پیام‌های او ابهام داشت، به گونه‌ای که متصدیان رمز قادر نبودند مطالب آنها را عیناً کشف کنند. به عبارت بهتر بسیاری از مطالب او با حدس و گمان کشف رمز می‌شد، این امر یا تعمدی بود و یا این که حقیقتاً کشف رمز مطالب او دشواری داشت. ثانیاً تیمورتاش مطالب به آن مهمی را همواره با اشاره و کنایه و البته با نهایت اختصار گزارش می‌کرد، همین موضوع باعث سردرگمی مقامات تصمیم‌گیرنده در تهران می‌شد. آیا به واقع تعمدی در کار تیمورتاش بود که این گونه پیام‌های خود را ارسال می‌داشت، یا این که در ایران عده‌ای قصد داشتند با ابهام‌آفرینی در اطراف تیمورتاش و

⁶¹. همان، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 15 آذرماه 1305، پوشه 2، سند. 311

⁶². همان، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، از بادکوبه، 8 دسامبر 1926 مطابق با 16 آذرماه 1305، پوشه 2، سند. 307

⁶³. همان، سال 1305، فرج الله بهرامی به تیمورتاش، فوری، 16 آذرماه 1305، پوشه 2، سند. 309

⁶⁴. همان، سال 1305، تیمورتاش به فرج الله بهرامی، از باکو، فوری، 8 دسامبر 1926، پوشه 2، ش. 308.

تلاش برای اثبات این که رفتار او رازآمیز است، اذهان و به ویژه ذهن شاه را نسبت به او مشوب سازند؟

نتیجه‌گیری

ماجرای فروگرفتن تیمورتاش در سال 1311 شمسی برخلاف تصور رایج ناگهانی اتفاق نیفتاد، ریشه‌های سقوط او را به لحاظ تاریخی باید به دوره حوادث مشروطه و از آن بالاتر اختلاف‌نظرهای رایج در دوره انتقال سلطنت از قاجاریه به پهلوی جستجو کرد. با این که شایعاتی حول و حوش ارتباط‌های مرموز او با شوروی‌ها وجود داشت و البته سابقه تحصیلات او در روسیه به علاوه تلاش‌هایش برای گسترش روابط با دولت شوروی این ظن و گمان‌ها را تقویت می‌کرد؛ اما گمان نگارنده آن است که فرایند کنار گذاشتن او از عرصه سیاست ریشه در اختلاف‌نظری داشت که اصولاً به موضوع شوروی مرتبط نبود. تیمورتاش تلاش می‌کرد تا از یک سو، با دولت‌های همسایه و از آن جمله شوروی مناسبات حسن همجواری برقرار نماید و از دیگر سو، مذاکرات با شرکت‌های آلمانی در دوره جمهوری وایمار را برای تشویق آنان به سرمایه‌گذاری در ایران شدت بخشد. این تلاش‌ها نه تنها باعث برافروختن آتش سوءظن انگلیسی‌ها می‌شد، بلکه سیاست در پیش گرفتن مناسبات حسنه با آلمان، شوروی‌ها را هم نسبت به وی بدگمان می‌کرد. به همه اینها باید شایعات ریز و درشت پیرامون او را افزود، یکی از این شایعات مربوط بود به ماجرای کودتای سرهنگ پولادین و احتمال دخالت او در این کودتا؛ شایعه‌ای که واقعیت نداشت. موضوع دیگر اختلافات دیرینه حسینقلی‌خان نواب با تیمورتاش بود، فردی که بالاخره بعدها در مقام رئیس بانک ملی ایران او را به ارتشاء متهم کرد و اسناد لازم برای گرفتاری او را فراهم ساخت. گزارش‌های حسن مشار، وزیر مالیه کابینه و از نزدیکان سفارت بریتانیا، نیز در بدبینی انگلیسی‌ها به وزیر دربار و رقم‌زدن سرنوشت او تأثیر فراوان داشت، باید سوءظن بانک شاهنشاهی ایران و البته شرکت نفت انگلیس و ایران را هم بر این فهرست افزود. کلیه این عوامل بودند که در سرنوشت نهایی تیمورتاش در سال 1311 مؤثر بودند.

کتابنامه

ابتهاج، ابوالحسن. خاطرات. به کوشش علیرضا عروضی. تهران: علمی، 1371.

- اسناد دفتر مخصوص شاهنشاهی، تیمورتاش به دفتر مخصوص شاهنشاهی، مورخه 25 آبان ماه 1305، ش. 326، 327، 1305-2-328 (تهران: آرشیو موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی).
- _____ تیمورتاش به دفتر مخصوص شاهنشاهی، مورخه 28 آبانماه 1305، ش. 1305-2-322.
- _____ تیمورتاش به دفتر مخصوص شاهنشاهی، از برلن، مورخه 22 نوامبر 1926 مطابق با یکم آذرماه 1305، ش. 1305-2-322.
- _____ دفتر مخصوص شاهنشاهی به تیمورتاش، دوم آذرماه 1305، ش. 1305-2-321.
- _____ تیمورتاش به فرج‌الله بهرامی، از مسکو، مورخه 6 آذرماه 1305، ش. 1305-2-319.
- _____ فرج‌الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 8 آذرماه 1305، ش. 1305-2-318.
- _____ فرج‌الله بهرامی به تیمورتاش، مورخه 8 آذرماه 1305، ش. 1305-2-316.
- _____ تیمورتاش به فرج‌الله بهرامی، مورخه 15 آذرماه 1305، ش. 314 و 1305-2-313.
- _____ دفتر مخصوص شاهنشاهی به تیمورتاش، مورخه 15 آذرماه 1305، ش. 1305-2-311.
- _____ تیمورتاش به دفتر مخصوص شاهنشاهی، از بادکوبه، 8 دسامبر 1926 مطابق با 16 آذرماه 1305، ش. 1305-2-307.
- _____ دفتر مخصوص شاهنشاهی به تیمورتاش، فوری، 16 آذرماه 1305، ش. 1305-2-309.
- _____ تیمورتاش به رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی، از باکو، فوری، 8 دسامبر 1926، ش. 1305-2-308.
- _____ تیمورتاش به رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی، مورخه 22 سپتامبر 1926 مطابق با 31 شهریورماه 1305، ش. 338 و 1305-2-337.
- _____ رئیس دفتر مخصوص به تیمورتاش، مورخه 6 مهرماه 1305، ش. 1305-2-339.
- _____ تیمورتاش به دفتر مخصوص شاهنشاهی، از مسکو، مورخه 23 اوت 1926 مطابق با اول شهریورماه 1305، ش. 1305-2-045.
- _____ دفتر مخصوص شاهنشاهی به تیمورتاش، مسکو، مورخه نهم شهریورماه 1305، ش. 1304-2/123.
- اسناد ارکان حرب کل قشون، تیمورتاش به رئیس ارکان حرب کل قشون، مورخه 18 شهریورماه 1305، ش. 1305-2-351 (تهران: آرشیو موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی).

- _____ . ارکان حرب کل قشون به تیمورتاش، مورخه 24 شهریورماه 1305، ش. 351-2-1305.
- _____ . رئیس ارکان حرب کل قشون به تیمورتاش، مورخه 24 شهریورماه 1305، ش. 350-2-1305.
- تیموری، ابراهیم. عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران. تهران: اقبال، 1332.
- زرگر، علی‌اصغر. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه. ترجمه کاوه بیات. تهران: پروین و معین، 1372.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین. «تیمورتاش: قربانی منافع ایران در خلیج فارس». مجله تاریخ (ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران). شماره 4، اسفند 1384، ص 140-119.
- کاظم‌زاده، فیروز. روس و انگلیس در ایران؛ پژوهشی درباره امپریالیسم. ترجمه منوچهر امیری. تهران: فرانکلین، 1354.
- مکی، حسین. تاریخ بیست ساله ایران. ج 3. تهران: نشر ناشر، 1362.
- وحیدی راد، میکائیل. «دیپلماسی تیمورتاش در قبال شوروی و انگلستان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی. دانشگاه شهید بهشتی، 1388.
- British Records, Clive to Chamberlain, November 17/1926, FO. 371/E6825/92/34.
- British Records, Hoare to Chamberlain, November 26/1926, FO. 371/E6324/644/34, telegram of November 19, No. 149.
- Chamberlain to Nicolson, July 28/1926, FO. 371/E5272/92/34.
- Chamberlain to the British ambassadors to Moscow and Istanbul, August 3/1926, FO. 371/E4520/644/34.
- Documents on British Foreign Policy, op. cit, Vol. I, No. 654.
- Lorain to Chamberlain, February 2/1926, FO. 371/11481.
- Lorain to Chamberlain, February 2/1926, FO. 371/E707/10/34.
- Lorain to Chamberlain, February 6/1926, FO. 371/E1440/10/34.
- Lorain to Chamberlain, Telegraph No. 182, May 14/1926, FO. 371/E3006/644/34.
- Minute by Lorain, July 1/1926, FO. 371/E 4324/92/34.
- Minute by Malet, August 23/1926, FO. 371/E5272/92/34.

Nicolson to Chamberlain, August 14/1926, FO. 371/11494.

Nicolson to Chamberlain, July 28/1926, FO. 371/E4500/644/34.

Note by Oliphant, August 3/1926, FO. 371/E4520/544/34.

Report on Economic Condition of Northern Iran, February 25/1926, FO. 371/11485.

The Near East and India, September 2/1926.

US National Archive, Dispatch by Philip and Enclosures, No. 186, October 5/1926, 891.001P15/43.

US National Archive, Dispatch by Philip, No. 222, December 2/1926, 891.00/1397.

US National Archive, Dispatch by Philip, No. 242, January 11/1927, 891.00/1404.

US National Archive, Letter to Philip by Shaw, November 16/1926, F.W.891.001P15/43.